

İdeolojilerin Hukuku mu? Hukuk İdeolojisi mi?*

Ali Şafak BALI**

GİRİŞ

Son günlerde ülkemizde iki önemli dava¹ nedeniyle, hukukun siyasallaşması ve/veya siyasetin yargıya müdahalesi sıklıkla yeniden konuşulur oldu. Bu konuyu gündeme getiren hemen herkes kendince, üstelik de haklı olarak, çok önemli bir rahatsızlığı dile getirmekte, hukukçunun siyaset yapmasından ya da siyasetçinin yargıya müdahalesinden yakınmaktadır. Ancak ne var ki bizatihi yakınmaların kendisi de çoğu zaman bu rahatsızlığın izdüşümü biçiminde tezahür etmekte, bir olgu ya da dava vesilesiyle yakınmalar, diğeri açısından aynı durumu meşru görmekte, onaylamaktadır. Örneğin, Baykal'ın partisinin grup toplantısında sarf ettiği şu cümle bu çarpıklığın en veciz ifadesidir: "Ergenekon siyasi dava, kapatmayı hukuk bilir."² Bu söylem, tam tersinden okunduğunda, partisi kapatılma tehdidiyle karşı karşıya olanlar için de geçerli bir söylemdir. Yani bu defa, parti kapatma siyasi, Ergenekon ise hukuki bir sorun haline dönüşmektedir. Bu kısa metinde bu çarpıklığa ve nedenlerine

kısaca değindikten sonra, başlıktaki soruyu cevaplamaya çalışacağım.

HUKUK-SİYASET İLİŞKİSİ

Her şeyden önce çağımızda, nitelikleri gereği hukuk ve siyasetin kaçınılmaz şekilde zorunlu bir ilişki içerisinde olduğunu söylemek gerekmektedir.³ Zira son üç yüzyıldır hukuk siyaset tarafından yapılmakta, başta Anayasalar olmak üzere tüm temel hukuksal belgeler aynı zamanda siyasal belge niteliği taşımaktadır. Günümüzde, özellikle demokratik toplumlarda, hukukun siyaset alanı dışında yapılabileceğini tasarlamak imkânsızdır. Bu ilişki tersinden de geçerlidir. Özellikle hukuk devleti anlayışı çerçevesinde düşünüldüğünde, çağdaş bir toplumun siyasi yapısı, yönetim tarzı, kurumları, siyasi organlarının görev ve yetkileri, işlem ve eylemlerinin niteliği ve sınırları hep hukuk tarafından belirlenmektedir. Hukuk olmaksızın siyasi bir toplumun var olabilmesi, toplumsal yaşamın sürdürülebilmesi imkânsızdır. Öyleyse hukuk-siyaset ilişkisi bugün ortaya çıkmış değildir. En azından yaklaşık üç

Ali Şafak BALI

yüzyıldır sürüp giden bir ilişkidir. Peki, buna rağmen, bizi şimdi rahatsız ediyor olmasını nasıl açıklayabiliriz?

*Hukukun siyasallaşması ya da siyasetin yargısallaşması*⁴ (siyasetin hukuka müdahalesi) söylemleriyle dile getirilen meselede bizi rahatsız eden şey, hukuk ile siyasetin karşılıklı konumları ya da birinin diğere önceliği ya da üstünlüğü gibi nispeten teorik sorunlar değildir. Eğer öyle olsaydı devlet hukuku olgusallığından hukuk devleti kavrayışına geçişle⁵ bu sorun çözülmüş olurdu. Oysa giderek daha açık ve belirgin biçimde bu ilişki hukuksal değil ideolojik sonuçlara yol açmakla toplumsal çatışmaların önemli kaynaklarından birisi haline dönüşmektedir. Özetle, hukuk siyaset tarafından belirli bir ideolojinin aracı haline getirildiğinde ya da yargı adaleti sağlamak üzere karar verirken bizim dünya görüşümüzü değil de başka bir ideolojiyi referans aldığında rahatsızlığımız boy göstermektedir. Çünkü bu durumda, hukuk ya da yargı kararı tarafından bizim dünya görüşümüzün (benimsediğimiz ideolojinin) yok sayılması ve dışlanmasına karşılık, diğer bir dünya görüşünün korunması, hatta yüceltilmesi söz konusu olmaktadır. Bunun tam tersi olduğunda, yani hukuk bizim ideolojimize hizmet ettiğinde ise, rahatsız olmak bir yana rahatsız olanlara şaşırmaktayız. Kanımca, asıl şaşırtıcı olan ise, bu gerilimin Fransız Devrimi'nden beri sünmekte olmasına rağmen bizi

ancak rahatsız etmeye ve şaşırtmaya başlamış olması gerçeğidir.

Bizi şimdi şaşırtmaktadır. Zira küreselleşme karşısında ulus-devletler aşınmaya başlamıştır. Zira ideoloji yüklü siyasal sistemler bir biri ardına tarih sahnesinden çekilmektedir. Nasyonal sosyalist, faşist, Marksist, komünist rejimler daha şimdiden başarısız olmuş, liberal/kapitalist sistem ise çökmek üzeredir. Zira son yüzyıl içerisinde geliştirilen felsefi yaklaşımlar, yani post-modern düşünceler de belirli bir ideolojinin tüm toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı belirleyebileceğine, toplumu yeni baştan inşa edebileceğine dair aydınlanmacı yerleşik inancı önemli ölçüde sarsmıştır. Böylelikle yüzyıllardır, kaçınılmaz ve alternatifsiz olarak algıladığımız siyasetin belirli bir (resmî) ideoloji ya da ideolojiler üzerine temellendirilmesi ve hukukun da bu siyasal yapıyı meşrulaştırması gerektiği düşüncesi artık en azından dogmatikliği yitirmiş, açıkça tartışılır hale gelmiştir.

Bu çerçevede, günümüzde herhangi bir ideolojiye referansla yapılan hukukun, ister ulus-devlet anlayışını kalıplaştıran, meşrulaştıran resmi bir ideolojiyi, isterse ona muhalif ideoloji ya da ideolojileri temsil etsin, her halükarda, totaliter, bölücü, dayatmacı ya da en azından çatışmacı bir unsur haline dönüştüğü açık biçimde fark edilir ve kavranabilir olmuştur.⁶ Ancak buna rağmen günümüzde aktif siyaset yine de, geleneksel alışkanlıklarla, açıkça ideolo-

(*Bu çalışma HİSA ile İstanbul Barosu tarafından 25-29 Ağustos 2008 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen "Hukuk Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar IV" Sempozyumunda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş metnidir.

(**)Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

(1) AKP'ye karşı açılmış kapatma davası ile Ergenekon davası.

(2) Star Gazetesi, 30 Temmuz 2008.

(3) Bu zorunlu ilişkinin geniş bir tarihsel-sosyolojik analizi için bkz. Mehmet Tevfik Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, XII Levha Yayıncılık, İstanbul 2008, özellikle s. 79-189.

(4) Siyasetin yargısallaşması kavramı ve bu tartışma hakkında bkz. Zuhü Arslan, "Yüksek yargı devlet içinde devlet gibi...", http://www.hurrikirler.com/hurufikir.php?name=Kose_Yazilari&op=viewarticle&artid=1170 (29.12.2008)

(5) Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Zuhü Arslan, "Devletin Hukuku, Hukuk Devleti ve Özgürlük Sarkacı", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 4, Sayı 13, Ankara 2000 içinde, s. 65-85; Aynı konuda başka bir nitelikli tartışma için bkz. Mustafa Erdoğan, "'Hikmet-i Hükümet'ten Hukuk Devletine Yol Var mı?' *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 4, Sayı 13, Ankara 2000 içinde, s. 45-57

(6) Ahmet Kemal Bayram, "İdeoloji ve Dönüşüm", Kenan Çağan (Editör), *İdeoloji, Hece Yayınları*, Ankara 2000 içinde, s.179-216; Ömer Çaha, "İdeoloji ile Hukuk Arasında Devlet", *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, Yıl 4, Sayı 13, Ankara 2000 içinde, s. 93-97

jiler çatışması üzerinden yürütülmekte, böylece hukuk da (siyaset tarafından yapılmakta olduğundan) giderek ideolojikleşmekte ve rakip siyasetçiler ve onların ideolojilerini hedef alan güçlü (meşru/ruhsatlı) bir silah haline almakta, üstelik niteliği gereği tüm topluma yönelmektedir. Bu kavga, sadece rasyonel zeminde üretilmiş modern ideolojiler arasındaki bir çatışmadan ibaret kalmamakta, onlara tepkisel bir tavırla ideolojikleşen geleneksel dünya görüşlerinin de katılımıyla toplumsal hayatın içerisinde gittikçe belirginleşen kamplaşmaların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Bu çalışmada, sırasıyla ideoloji ve hukuk kavramlarına değindikten sonra⁷, ikisi arasındaki gerilimin, çağımız siyasal toplumların yakın gelecekte de değişmez ve değiştirilemez bir gerçekliği olduğu varsayımından hareketle, en azından (şimdilik pratik / pragmatik bakımdan) birbirlerine karşı nasıl bir konuma yerleştirilmeleri gerektiğini tartışmaya açmak istiyorum. Bu sayede hukukun, tamamen ideolojilerin güdümünde, onların gerçekleştirilmelerine araçlık eden bir varlık algısı ve konumundan kurtarılarak, ideolojiler karşısına, kendi ideolojisi olan ve bu sayede,

diğer tüm ideolojilerle rekabet edebilir nitelikte bir varlık türü olarak yerleştirilebileceğini umut ediyorum. Böylece, hukukun, çağdaş toplumdaki "hukuk devleti" algısında kastedilen anlamına şimdi olduğundan çok daha yaraşır tarzda, kapsayıcı üstün iktidar olarak, konumlandırabileceği kanısını taşıyorum⁸.

İDEOLOJİ KAVRAMI

İdeolojinin ne olduğuna ilişkin sosyal-bilimsel araştırmaların pek çoğu, bilimsel zihniyetten beklenmeyecek ölçüde muğlak ve belirsiz bir kavramsal-laştırma çabasına dönüşmekte, bu yüzden nesnel bir cevap üretebilmek bir yana, olumlu ya da olumsuz bir anlam taşıyıp taşımadığı konusunda bir tavır geliştirmeye çalışmakla kendileri de ideolojik bir konuma yerleşmektedir. Bu, maalesef ayrıntılarını burada ele alamayacağımız derinlikteki temel bir soruna, tam da ideoloji kavramının üzerine konumlandırıldığı zemine⁹ uygun düşmektedir. Çünkü günümüzde toplum-bilimsel alanda ideoloji-dışı diyebileceğimiz bir duruş noktası ve/veya hareket sahası kalmış değildir.¹⁰ Bu temel sorunu ve tüm tartışmaları böyle kısa bir metinde analiz etmeye çalışmak sadece imkânsız değil aynı zamanda, kendisi de ideolojik

nitelemesine maruz kalacak olmak dolayısıyla, beyhude bir çaba olacaktır.¹¹ Bu yüzden, teorik/rasyonel/felsefi ya da metafizik bir çerçevede "ideoloji nedir?" sorusuna ontolojik bir cevap üretmeye odaklanmak yerine, kavramın tarihsel süreçte edindiği reel anlamlara odaklanmak ve bu çerçevede ortaya atıldığından bu güne, çeşitli toplumlar ve/veya tüm insanlık bakımından gerçekleştirdiği işlevlere bakarak yapılabilecek kısa bir betimleme çabası, bilimsel nesnellik adına değilse de, en azından pragmatik açıdan yukarıda dile getirilen rahatsızlığı anlamlandırabilmek adına yararlı olacaktır.

İdeoloji terimi, ilk defa Fransız Devrimi sonrasında, Aydınlanmacı gelenek tarafından geliştirilen, felsefeden kopartılarak bir toplum mühendisliği aracına dönüştürülen fikirlerle ilgili olarak, bu "fikirlere nesnel dayanaklarını ve geçerliliklerini sorgulayan bilim" dâhını adlandırmak üzere kendisini oluşturan "ide (idea)" ve "loji (logy)" kelimelerinden, anlamlarına sadık kalınarak türetilmiştir. Bu kullanımı ile ideoloji, yani fikirlere bilimi (science of ideas) insan düşüncesinin nesnel dayanaklarını, rasyonel temellerini, evrensel ilke ve kaynaklarını belirlemeyi hedefleyen bir çabaya karşılık gelmekte, insan bilimlerinin tamamının üzerine inşa edileceği epistemolojik zemini oluşturmaktaydı.¹² Ne var ki tarihsel perspektif açısından terim, "Sanayi Devrimi"ne eşlik eden toplumsal, siyasal

ve entelektüel altüst oluşların: Demokratik ülkelerin yayılmasının, kitle hareketine dayanan politikanın... ürünü"¹³ olarak doğmuştu.

Kavramı ilk defa kullanan Antoine-Louis Claude Destutt de Tracy bu yeni bilgi alanı, ile Devrim sonrası toplumsal inşa sürecine önyak olan fikirlerin, bilimsel yöntemlerle analiz edilmesine zemin hazırlamış; böylelikle de dinsel ve metafiziksellikten arındırılmış bilimsel/rasyonel düşünceler çerçevesinde yeni toplumsal modellerin¹⁴ kurgulanabilmesi mümkün ve meşrulaştırılabilir hale gelmiştir. Bu dönüşüm, Reform süreci sonrasında aydınlanmacı düşünce ile birlikte bilginin kutsal ya da metafizik olmaktan çıkarılarak, bilimselleştirilebilmesi, deyim yerindeyse elle tutulur, gözle görülebilir hale getirilebilmesi için harcanan yoğun çabaların ürünü olarak yorumlanabilir. Söz konusu süreçte, doğa bilimlerinin ve giderek sosyal bilimlerin felsefeden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte, o zamana kadar, tanrısal ya da felsefi-metafizik nitelikli sayılan ideal fikir ve düşüncelerin bilimsel bir düzleme taşınması, nesnel veriler aracılığıyla temellendirilmesi düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu çerçevede 16. Yüzyılın sonlarından itibaren, felsefi düşüncelerden bir kısmı salt hakikati kavrama ve açıklama hedefinin ötesinde, nesnel olarak kavranabilenden hareketle olması gerekeni, yani insanlık için belirli bir evrensel iyi idealini betimleyen, kuram-

(7) Bu iki kavram arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar için bkz. Andrew Halpin, "Ideology and Law" http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=886065 (15.10.2008); Peter Fitzpatrick, *The Mythology of Modern Law*, Routledge Yayıncılık, Londra 1992; "Law and Ideology", *Stanford Felsefi Ansiklopedisi*, <http://plato.stanford.edu/entries/law-ideology/>; Ayrıca yine aynı ilişkinin niteliğini sorgulayan öncü bir Türkçe çalışma için bkz. Kasım Akbaş, "İdeoloji Olarak Hukuk", *HfSA 15. Kitap (Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi)*, Hazırlayan: Hayrettin Okçesiz, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul 2006 içinde, s. 81-95

(8) Bkz. Özcan (2008), s. 77-78.

(9) "Hukuk ideolojisi" kavramı ve hukuk iktidar ilişkisi konusunda bkz. Mehmet Tevfik Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, 3. Baskı, Kavim Yayınları, İstanbul 2007, s. 139-152; Hukuk ideolojisi kavramını başka bir kullanımı için bkz. Akbaş (2006), s. 86-94.

(10) Akıl, inançlar, inançlar ve bilimsellik arasındaki içgüçler coğrafyası.

(11) David McLennan, *İdeoloji, Çeviren: Ercüment Özkaya, Doruk Yayınları* Ankara, 1999, s. 11; "İdeolojilere gözlerini kapamak, sürülmeye razı olmaktır" diyen Cemil Meriç de, insan bilimlerinin hepsini de bir yanıyla ideoloji olarak tanımlamaktadır. Cemil Meriç, "Bir Kitabın Düşündürdükleri", *İlimler ve İdeolojiler*, Çeviren: Fahrettin Aslan, Umran Yayınları, Ankara 1981 içinde, s. IX.

(12) Zira, McLennan'ın hakkı olarak işaret ettiği gibi, "İdeolojiye yönelik her sorgulama, ideoloji hakkındaki tüm görüşlerin, kendilerinin de ideolojik olduğu şeklindeki talihsiz çıkarsamadan kaçınmayı daha da güçleştirir." (1999), s. 12; Ayrıca bkz. Şerif Mardin, *İdeoloji*, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 11.

(13) Mardin (2003), s. 20; ayrıca bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Ideology#_History_of_the_concept_of_ideology; "Law and Ideology", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://ms.cc.nysh.edu/~bbartels/research/LawandIdeology.pdf>

(14) McLennan (1999), s. 13.

(15) O gün için, Devrim sonrası Fransa'nın içinde bulunduğu tarihsel-sosyolojik gereksinimlerle de örtüşen liberalizm/kapitalizm, daha sonrasında bu ideolojiye şiddetli bir karşı çıkış olarak bir taraftan sosyalizm diğer taraftan Marksizm.

(16) Felsefe ve ideoloji ilişkisi konusunda Paul Dimitriu şu tespiti yapmaktadır: "Her ideoloji, felsefi sistemlerle olduğu gibi, bir fikir korpusu, nazari bir anlayış üzerine kurulmuştur. Ama felsefe nazariyatıdır, telekürüctür, hâlbuki ideoloji aktiftir, militandır, emperyalisttir." Paul Dimitriu "İdeolojilerin Çöküşü", *İlimler ve İdeolojiler*, Çeviren: Fahrettin Aslan, Umran Yayınları, Ankara 1981 içinde, s. 68.

sal fikirler niteliğine, kısacası ideolojilere dönüştürülmüştür.¹⁶ Böylece felsefe ve bilimin ürettiği fikirler, salt teorik ilginin ürünü olmanın ötesine geçerek, Devrim sonrası ortaya çıkan durumun düzenlenmesi ihtiyacıyla da birleşerek, bizzat toplumsal hayatın yeniden inşası için kullanılacak pratik-pragmatik siyaset araçları haline getirilmişlerdir.¹⁷ Bu, aynı zamanda kendisini evrensel hakikati kavramaktan ziyade halkın kurtuluşu ve iyiliğine adanmış aydın ve aksiyoncuların, bilimsel yöntemlerle kendi inanç ve değerlerini harmanlayarak, adeta yarı-dinsel dünya görüşleri ya da dünyevi dinler¹⁸ olarak nitelendirebilecek ideolojileri kurgulayarak modern dünyayı yeniden inşa etmeye girişmeleri sonucunu doğurmuştur.¹⁹ Kendi iktidarını da büyük ölçüde bu süreçte ideologlarla olan yakın ilişkilerine borçlu olan Napolyon, imparator olduktan sonra, ideoloji ile uğraşanları, "ütopyacı, bulutlarda uçan, uslanmaz idealist, gerçeklerle uyum gösteremeyen, bunun için de mevcut iktidara isyan eden tipler" olarak tahkir etmek suretiyle, terime bugünkü kullanımında sıkça karşılaşılan olumsuz anlamları kazandırmıştır.²⁰

Böylelikle, başlangıçta her hangi bir fikri değil ama bütün rasyonel fikirlerin nesnel dayanaklarını sorgulayan bir bilim dahi ifade eden bu terim giderek epistemolojik bir sorun olmaktan ontolojik bir cevap olmaya geçen bir anlayışı, dolayısıyla fikirlerin kendilerini temsil eder hale gelmiş²¹, iktidarı elde etme ve meşrulaştırma aracı haline dönüşmüştür. Bir başka söyleyişle, her ne kadar başlangıcında çeşitli fikirlerin nesnel olarak temellendirmesi niteliğinde anlaşılabilir olsa da ideoloji giderek her biri başka bir iyi toplum modeli / ideali / kurgusu / ütopyası içeren fikirlerin içeriklerine dönüşmek suretiyle adeta dogmatik inançlar niteliğine bürünmüştür. Bu yüzden insanlar, kendi dünya görüşleri ya da inançlarının (ütopyalarının) doğruluğuna adeta tek mutlak gerçeklikmişçesine iman edip, ideolojik olduğunu inkâr ederken, diğerlerini ideolojik olmakla suçlamayı doğal saymışlardır.²²

Tarihsel süreçte bu çerçevede gelişen ve yine bu nitelikleri gereği pek çok çatışmaya yol açmış olan ideolojiler günümüzde genellikle olumsuz çağrışımlarla tanımlanmaktadır. Siyaset teorisi ve felsefesi çalışmalarında ideolo-

(17) Terry Eagleton, günümüzde sokaktaki adamın bir fikri, düşünceyi ya da eylemi ideolojik olarak nitelerken aslında, "mutlak hakikatten çok, "ampirik" ya da "pragmatik" olana" vurgu yaptığını söylerken, bu gerçeğe işaret etmektedir. *İdeoloji*, Çev: Muttalıp Özcan, Ayrıntı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 20.

(18) Cemil Meriç, *Dünyevi kültür olarak nitelendirildiği ideolojileri "aydınların dini" olarak isimlendiriyor*. Bu Ülke, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1985, s. 138-140.

(19) Örneğin Ülkemizde "Kemalist ideoloji" ya da "rejim ideolojisi" olarak anılan, "değiştirilemez, değiştirilmesi teklif bile edilemez" nitelikteki Anayasal norm ve ilkelere korunan ideolojiyi de bu çerçevede yorumlamak mümkündür. Başka örneklerde de desteklenmiş benzer bir yaklaşım için bkz. Mardin (2003), s. 136.

(20) Etienne Borne, "İdeoloji ve Felsefe", *İllüstrer ve İdeolojiler*, Çeviren: Fahrettin Arslan, Unvan Yayınları, Ankara 1981 içinde, s. 150.

(21) Bkz. Eagleton (2005), s.101.

(22) "İdeoloji nadiren bizim, ama çoğunlukta ötekının düşüncesidir. Kendi düşüncemizin ideolojik olabileceği ise, en değerli kavrayışlarımızın temellerini hiç hoşumuza gümeyecek biçimde daha kaygan bir zemine oturacağımızdan korkarak, neredeyse içgüdüsel olarak karşı çıktığımız bir öneridir. McLellan (1999), s. 11-12.

(23) Bkz. David I Lawkes, *Ideology*, Routledge Yayıncılık, New York 1996, s. 13-21; Phil Graham, "Capitalism as False Consciousness", *Studies in Language & Capitalism*, Sayı 1, 2006, s. 57-76. http://www-staff.lboro.ac.uk/~sjeer/SLC1/SLC1-3_Graham.pdf; John Plamenatz, *Ideology*, London, Macmillan, 1970, s. 23; ayrıca <http://www.answers.com/topic/false-consciousness>; Kenan Çağan, "Yanlış Bilinç'ten Anlam Arayışı'na İdeoloji", Kenan Çağan (Edtör), *İdeoloji*, Hece Yayınları, Ankara 2008 içinde, s. 9-39.

jilerin sık sık sahte bilinç (false consciousness)²³ ya da batıl inanç olarak adlandırıldığına, "irrasyonel, dogmatik, bölücü, çatışmacı, dayatmacı fikirler" biçiminde tanımlandığına rastlanmaktadır. Örneğin, Ülkemizden Meriç, ideolojileri, veciz biçimde "idrakimize giydirilen deli gömlekleri" diye tanımlarken,²⁴ Goldner, "insanların zihnine fitil sokan, doktriner, dogmatik, yıkıcı, insanı insanlıktan çıkararak, yanlış, irrasyonel ve kuşkusuz "aşırı"lıkçı bilincin hükümranlığı" olarak nitelendirmektedir.²⁵

Eagleton, günümüzdeki bütün bu farklı tarzdaki ifade biçimlerinden hareketle, kendi deyişiyle, önce gelişigüzel on altı farklı ideoloji algısı sıraladıktan sonra²⁶, onu "kabaca, git-tikçe daha belirgin biçimde odaklaşan altı farklı tarzda tanımlamanın olanaklı" olduğunu söylemektedir. Yaptığı altı tanımın en önemli ortak noktası, ideolojilerin inanç ve değerlerle ilgili olmasına yapılan vurgudur. Diğer önemli vurgu ise ideolojilerin, bütün bir insanlığın ortak bilincinden kaynaklanan ve ortaklaşa iyiliğine yönelmiş değerler olmayıp, çoğunlukla iktidar heveslisi bir grup insanın çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesinin sağlanmasına hizmet eden semboller, inanç ve değerler olarak belirginleştiğidir.²⁷ Böylece Eagleton'un tanımladığı çerçevede ideolojiler, bir grup insanın kendi değerleri ya da dünya görüşünü, iyi ya da kötü olduğu sorgulamasından uzak bir biçimde diğerlerinin de içinde yer alacağı toplumsal yaşam

modellerine dönüştürmelerine aracılık eden, "yanlış veya aldatıcı inançlar" olarak yorumlanabilir. Kendi ifadesiyle, "ideoloji çoğunlukla göstergeler, anlamlar ve değerlerin bir egemen toplumsal iktidarın yeniden üretilmesine katkıda bulunma tarzı anlamına gelir."²⁸

Bu çözümlene ideolojilerin tarihsel serüveni ve işlevsel tasviri ile de örtüşmektedir. Fransa'da Kilise ve Monarşinin yıkılmasıyla sonuçlanan Devrim sonrası durumu başka bir biçimde yeniden inşa etme ihtimalinin mevcut olmaması, o dönemin felsefi düşüncesinden devşirilen rasyonel görüşlere inşa edici bir nitelik kazandırmıştır. Ancak daha sonraları, bu yeni toplumsal modelden hoşnut olmayanlar, yine rasyonel zeminde başka toplumsal model arayışlarına yönelmişler, ilkinden farklı semboller ve değerlerden oluşan başka inanç sistemleri üretmişlerdir. Böylece, ideolojiler, sadece geleneksel toplumsal yapılarla alternatif bir model üretmekle kalmayıp, kendi alternatiflerinin doğumu için de öncelikli meşruluk zemini yaratmıştır. Bu çerçevede, Devrim sonrası Fransa ve giderek Batı Avrupa ve Dünyayı yeni baştan inşa etmekte olan ilk modern ideolojiye en büyük rakip ve alternatif olarak Marksizm doğmuştur. Marksist yaklaşım, öncelikle, ideoloji kavramını Napolyon'un adlandırdığı biçimde ele almayı, böylelikle mevcut İdeolojiyi yanlış veya sahte bilinç olarak ilan etmeyi tercih etmiştir. Daha sonra, aynı kavramı, kelime anlamına uygun tarzda

(24) Meriç (1981), s. VII; Eagleton da ideolojilerin "insana deli gömleği giydiren birer dogma olmakla" suçlandığına işaret etmektedir. (2005), s. 22.

(25) Alvin Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, Londra 1976, s. 1'ten aktaran Eagleton (2005), s. 22.

(26) Eagleton (2005), s. 18.

(27) Eagleton (2005), s. 55-57; Ülkemizden Ülgener de ideolojiyi bu iki temel özelliği çerçevesinde tanımlar: "İdeoloji belli bir toplum kesiminin -grup, sınıf, meslek vs. mensuplarının- statüleri ile uyum halinde ve yerine göre davranışlarını haklı ve meşru göstermek üzere paylaştıkları ortak düşünceler, mitoslar, ve değer yargıları toplamıdır." Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzimler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s. 8.

(28) Eagleton (2005), s. 305-306.

ycniden kurgulayarak sosyalist ya da Marksist ideolojinin temellendirilmesi için bir araç haline getirmiştir. Nihayet son aşamada ise, "devrimci hareketin Batı'daki gelişiminin başarısızlığıyla, ideolojinin daha önce tahayyül edildiğinden daha güçlü ve bağımsız bir kuvvet olabileceği"²⁹ izleniminin güçlenmesiyle birlikte kavrama adeta dogmatik bir inanç değeri atfetmiş, kendisini de eleştirdiği İdeoloji ile aynı konuma yerleştirmiştir.

Bu noktada, ideolojilerin ortaya çıkış ve algılanma biçimleri açısından iki farklı karakterde olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, buraya kadar üzerinde durulan tarzdaki, yani kaynak itibarıyla bütünüyle insan aklı ürünü niteliğindeki liberalizm / kapitalizm – sosyalizm / Marksizm yelpazesindeki modern kurgusal sistemler olarak ideolojilerdir.³⁰ Diğeri ise bu türden ideolojilerin kurmak istediği yeni toplumsal modellere karşı var olma savaşı vermek ve itibarını korumak için tepkisel bir tavır geliştirmek düşüncesiyle giderek aklıleştirilmiş (ideolojikleştirilmiş) olan milliyetçilik/faşizm–muhafazakârlık /radikalizm yelpazesine yerleştirilebilecek geleneksel toplumsal modeller niteliğindedir.³¹ Bunlardan ilkinin dayatmalarına karşı, ikinciler önce savunma, sonra ise karşı dayatma biçiminde varlık bulmuşlardır. Bu karşıtlıklar, On Sekizinci Yüzyıldan itibaren dünyada çok çetin çatışmalara yol açmıştır. Hemen her ideoloji kanlı bir devrimle hayata

geçirilmiş, hemcn her geleneksel tepki ise karşı ideoloji-karşı devrim hüviyetine bürünmüştür. Bu karşı karşıya gelişler, iki dünya savaşına yol açmış olmasına ve bütün dünyaya inanılmaz acılar yaşatmış, çok kan dökülmesine yol açmış olmasına rağmen halen bitmez tükenmez, çatışmalar, kavgalar, çekişmeler, bölünmeler biçiminde sürüp gitmektedir.

Çok yakın zamanlara kadar, Dünyanın modern ideolojiler bağlamında iki kutba ayrıldığı varsayılmış ve şimdilerde, Doğu Bloğu olarak adlandırılan ve Komünist ideolojiyi temsil eden kanadın çözülmesiyle, ideolojilerin sonuna geldiği savunulur olmuştur. Hâlbuki çatışma özü itibarıyla her zaman öncelikle modern ideolojiler ile geleneksellikten devşirilmiş ideolojiler arasında, ikincil olarak modern ideolojilerin kendi aralarında vücut bulmuştur. Bizim Osmanlı'dan itibaren Batılılaşma, günümüzde ise Avrupa Birliği üyeliği çerçevesinde izlediğimiz politikalar hentiz ilk çatışmayı aşamadığımız anlamına gelmektedir. Oysa Batı Dünyası, Sovyet Rusya'da komünizmin çöküşüyle başlayan süreçle birlikte, bu ikincil çatışmayı da sonlandırmış, "ideolojilerin sonu" söylemiyle, Dünya'yı ahlında tek bir ideolojinin egemenliği altına sokma yolunda epeyce bir aşama kaydetmiştir. Bununla birlikte, bu egemen ideolojinin yandaşlarının, bizi "ideolojilerin sonu" iddiasına inandırmaya çalışırken, kendi dünya görüşlerinin aynı zamanda tarihteki ilk ideoloji olduğu gerçeğini göre-

memeleri, ideolojilerin yukarıda sayılan olumsuz özelliklerinden başka bir de kör edici özelliğe³² sahip olabildiğini göstermenin ötesinde bir anlam taşımaz. Marksizm, Nasyonal sosyalizm ya da Faşizmlerin tarihsel başarısızlığından yola çıkarak liberalizm / kapitalizmi tek fikri, ekonomik, sosyal ve siyasal gerçeklik olarak ilan etmek, onun bir ideoloji olduğu gerçeğini asla değiştirmez. Bugün ayakta kalabilmiş tek ideolojidir belki ama kesinlikle bir ideolojidir. Liberalizm, bugünkü köklerini felsefi teorilerden çok Fransız Devrimi sonrasındaki toplumsal şartlara borçludur. Kilisenin etkilerinden sıyrılmış, monarşiye ortadan kaldırmış bir toplumu geleneksel toplum ve siyaset anlayışından farklı biçimde yeniden inşa eden ilk ve en temel ideoloji olarak Aydınlanma düşünürleri tarafından kurgulanmıştır.

Özetle bugün ideolojilerin sonu söylemine rağmen, hiç istisnasız çağdaş ve/veya gelişmiş toplumların hepsinde siyaset ve hukuk tek bir ideoloji (kapitalizm) çatısı altında birleşmiş görünmektedir. Hatta hiç tartışmasız denilebilir ki, çağdaş ve/veya gelişmiş bir toplum sayılabilmek için çağın gereklerini yerine getirebilmek, bunun için de liberal ideolojiye, kapitalizme teslim olmak bir ön şart haline gelmiş/getirilmiştir. Dikkatli bir gözlem bize açıkça göstermektedir ki herhangi bir ideolojiyi be-

nimsemiş toplumlarda hukukun geleneksel, amacı, rolü ve işlevi nerdeyse bütünüyle devre dışı kalmış, hukuka sadece ideolojiye hizmet eder bir konum kazandırılmıştır. Kısacası, artık çağdaş toplumlarda, ideolojilere hizmet eden hukuklar yani ideolojilerin hukukları geçerlidir. Örneğin, ulus devletin inşası, hukuk devleti anlayışı, birey hak ve özgürlüklerinin temel değer sayılması, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisinin hayata geçirilmesi, anayasal vatandaşlık kavramı çerçevesinde yaratılan birey algısıyla insanların geleneksel tüm bağlarından kopartılması, bireysel hak olarak mülkiyetin kutsallaştırılması gibi algılar bütünüyle belirli bir ideolojinin inanç ve değerlerini yansıtmaktadır.³³ Yine, hukukun yapılmasında, siyasal ya da ekonomik sistem gereklerinin ya da uluslararası sözleşmeler, birleşmiş milletler kararlarının, o toplumda yaşayan halkın taleplerinden daha önemli yer tutması gibi olgular da yukarıdaki tespiti haklılaştırmaktadır. Ülkemizde, Avrupa Birliği üyeliği çerçevesinde hâlihazırda yürütülen ve özü itibarıyla liberal/kapitalist sistemin hukuk anlayışına / kurgusuna adaptasyon süreci niteliğinde işlemekte olan hukuk reformu, bu iddianın çok daha somutlaşmış bir örneği sayılabilir.

(29) McLennan (1999), s. 36-37

(30) Bu tür ideolojilerin önemli karakteristik özellikleri hakkında bilimsel bir inceleme için bkz. Adnan Güriz, *Kapitalist İdeoloji Üzerine Bir İnceleme, Siyasal Kitabevi, Ankara 1995, s. 6-8.*

(31) Bu karşıtlıkları "farklılaşma" kavramı yardımıyla analiz eden Mardin, yukarıdaki tespitimizi destekleyen iki tür bölünmeden söz eder, bunlardan birisi geleneksel nitelikli "dinsel, bölgesel ve etnik" bölünme diğeri ise bunların yerini alacağı düşünülen "fonksiyonel bölünme". s. 132-140; Kendi ifadesiyle Mardin, "çağdaş topluluklarda, dinsel, bölgesel ve etnik ayrılıkların ortadan kalkacağı ve yerine "fonksiyonel ... bölünmelerin geçeceği sanılırdı. Zamanla bunun böyle olmadığı, her iki bölünme türünün çağdaş toplumlarda bulunabileceği görüldü" demektedir, s. 137

(32) Eagleton, ideolojilerin kör ediciliğini, farklı bir bakış açısından ironik biçimde şöyle vurgular: "İdeoloji eski düzenin karantınlığını aydınlatırken toplumun üstüne, insanları bu aydınlığın karanlık kaynaklarını göremeyecekleri ölçüde körleştiren göz kamaştırıcı bir ışık saçar. (2005) s. 102.

(33) Modern hukukun kapitalizmle ilişkisi konusunda ayrıntılı betimleme ve tartışmalar için bkz. Mehmet Yüksel, *Modernite, Postmodernite ve Hukuk, Siyasal Kitabevi, Ankara 2002, s. 82-92; Mehmet Tefvik Özcan, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, XII Levha Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 191-200.*

(34) Bu yönde bir deneme için bkz. Ali Şafak Balı, *Hukuk: Tanım, Kavram, İşlev ve Nitelik Sorunları, Çizgi Kitabevi, Konya 2005* Söz konusu çalışmada ulaşılan sonuç şöyle özetlenmiştir: "Hukuk, içinde varlık bulduğu ancak varlığını kendisine borçlu olmayan, toplumsal yaşamın (verili değerler dizgesi uyarınca) bir düzen içinde sürdürülebilirliğine hizmet etmek üzere, soyut adalet idealini belirli zaman-mekan koşullarında somutlaştırmayı hedefleyen pozitif düzenleme ve uygulamalar ile ve onların ruhu niteliğindeki ideal değerlerden oluşmaktadır."

HUKUK KAVRAMI

Hukukun hakikaten ne olduğuna ilişkin bir açıklama çabası da, ne bu kısa metnin ne de ortalama bir kitap cildinin sayfalarına sığar.³⁴ Hakikaten ne olduğuna değil de, günümüzde nasıl görüldüğüne bakarak açıklamak istediğimizde de, hukuku burada eleştirdiğimiz görünümüne uygun tarzda, yani "insan eliyle yürürlük kazandırılmış ve devlet güncesine kavuşturulmuş" kurallardan ibaret görmek gibi bir yanılgıya düşme ihtimali büyüktür. Oysa insanlık tarihi ile yaşıt olmasına rağmen hukuk tarihte hiçbir zaman bu kadar açık, yalın ve kristalize biçimde karşımıza çıkmış değildir. İnsan toplumlarının tarihsel serüveni ve bu süreçteki hukuksal düşünüş bize en az üç farklı hukuk algı ve kavrayışının birbirinden ayrabileceğini göstermektedir. Bunları kısaca, olan, olması gereken ve yaşayan (reel) hukuk olarak ifade edebiliriz.³⁵ Bu kavramlardan ilk ikisi, insanlık ve düşünce tarihi ile yaşıtır. Dünya var olduğundan bugüne, tarihin her döneminde ve her toplumda fiilen uygulanmakta olan bir hukuk hep var olmuştur ve ayrıca bir de bu hukukun kendisinden

kaynaklandığı ve/veya yansıtması gerektiğine inanılan olması gereken (ideal) bir hukuk düşüncesi, bir adalet ideali zihinlerde filizlenip gelişmiştir. Hukuk felsefesi tarihi de, özü itibarıyla olan ve olması gereken hukuk arasındaki bu çatışmanın tarihi olarak vücut bulmuştur. Üçüncü kavram ise daha yenidir. Özellikle 19. Yüzyılda felsefi pozitivizmle birlikte gelişen realist ve pragmatist hukuk felsefesi görüşleri ve yine aynı süreçten beslenen hukuk sosyolojisi tarafından hukukun olgu-bilimsel bir gerçeklik olarak temellendirilme çabasıyla, olan ve olması gereken hukukun dışında geçerliliğini fiili etkinliği ve toplumsal kabulden alan normlar olarak gün yüzüne çıkmıştır. Günümüzde her üç kavramın da, hangi anlamları taşımakta olduğu çok farklı bakış açılarından tartışılmakta, çeşitli görüşler ortaya atılmaktadır.³⁶ Maalesef bütün bu tartışmalara da burada yer verebilmemiz imkânsızdır. Bununla birlikte, yine de çağdaş toplumsal realite çerçevesinde bu üç kavramın nasıl yankı bulduğu, bu teorik tartışmalar ile mevcut hukuksal yapı ve uygulamaların analitik bir sen-

s. 263; Başka bazı hukuk kavram ve tanım denemeleri için bkz. H. L. A. Hart, *The Concept of Justice*, Clarendon Basımevi, Oxford 1992; Dennis Lloyd, *The Idea of Law*, Penguin Books, Londra 1991, s. 284-325; Ernest Hirs, "Hukuk Kavramı", Hayrettin Ökçesiz (Hazırlayan), *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1997 içinde, s. 169-181; Jack P. Gibbs, "Hukuk Tanımları ve Ampirik Sorular", Hayrettin Ökçesiz (Hazırlayan), *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Alkım Yayınevi, İstanbul 1997 içinde, s. 273-290; Charles B. Waite, "A Definition of Law", *Chicago Law Times*, Yıl 1887, Cilt 2 içinde, s. 35-37; Roland R. Foulke, "Definition and Nature of Law", *Columbia Law Review*, Yıl 1919, Cilt XIX, Sayı 5 içinde, s. 351-378; B. E. King, "The Concept of Law", *Cambridge Law Journal*, Yıl 1948-1950, Cilt 10 içinde, s. 423-431; Vilhelm Aubert, "The Concept of Law", *Kentucky Law Journal*, Yıl 1963-64, Cilt 52 içinde, s. 363-383; Neil MacCormick, "The Concept of Law and 'The Concept of Law'", *Oxford Journal of Legal Studies*, Yıl 1994, Cilt 14, Sayı 1 içinde, s. 1-24; Valentin Petev, "A Socio-Axiological Concept of Law", *Ratio Juris*, (An International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law), Yıl 1999, Cilt 12, Sayı 3 içinde, s. 263-273.

(35) Benzer bir sınıflandırmanın olan-olması gereken ayrımının gerçeklik ile ilişkisinin sorgulanması çerçevesinde Gürbüz tarafından yapıldığı söylenebilir. Bkz. Ahmet Gürbüz, *Hukuk ve Meşruluk*, Beta Yayınları, İstanbul 1986, s. 13-22.

(36) Hukukun niteliğini kavramaya yöneltmiş hukuk felsefesi çalışmalarının hemen hepsinde bu kavramlar hukuk felsefesi tarihinde etkinlik kazanan çeşitli okulların düşünceleri çerçevesinde uzun uzun tartışılır. Bununla birlikte, belki burada işaret edilmesi gereken önemli çalışmaların pek çoğu, hukuka realist yaklaşan sosyologlar ve antropologlardan gelmektedir. Örnek olmak açısından, Stig Jørgensen, *Hukuk ve Toplum, Çevirenler: Ülker Yükselbaba - Nazime Beysan*, Donkişot Yayınları, İstanbul 2001, s. 23-31.

tezine dayalı olarak, gerekçelendirme ve temellendirme kaygısı taşımayan indirgemeci bir yaklaşımla şöyle izah edilebilir.

Bugün olan hukuk, son üç yüzyıldır kanıksanmış olduğu üzere, açık ve belirgin biçimde hamisi devlet olan pozitif hukuktur ve siyaset tarafından yapılmaktadır. Bu hukuk, çağdaş toplumlar bakımından sadece yürürlükte olan değil aynı zamanda geçerli ve meşru olan hukuk olarak da kabul edilmektedir. Günümüz toplumları için ne geleneksel değerler, ne dinsel inanışlar ve bunlarda içkin adalet duygusu pozitif hukukun en temel kaynağı olarak kabul edilirler. Çağdaş hukuk ve siyaset bilimciler açısından, demokratik bir toplumda serbest seçimlerle oluşmuş bulunan yasama organının (kanun koyucunun) iradesinde somulaşan normlar olarak hukuk dışı bir hukuk algısı ne gerekli ne de çağın gereklerine uygundur. Zira ege-menliğin mutlak sahibi olan ve yetkilerini temsilcileri aracılığı ile kullanan halk ya da millet iradesi dışında başka bir hukuk kaynağı aramaya gerek yoktur. Özellikle, bugün pozitif hukukun, teorik olarak da, pratik olarak da hukukun özünü, esasını temsil ettiği yaygın olarak savunulmakta, benimsenmekte ve neredeyse başka bir hukuk algısına gerek bırakmayacak genişlik ve katılıkta topluma dayatılmaktadır.

Yine çağdaş siyasal toplum yapıları içerisinde, bugün olması gereken hukuk ise felsefi anlamında ideal, teolojik bakımdan kutsal bir hukuk, yani klasik tabii hukuk ya da teolojik bir ilahi hukukun izdüşümü olarak değil ama daha çok ampirist ve/veya rasyonalist biçimde belirlenen/betimlenen rasyonel,

laik ve dünyevi hukuk, daha doğru ifadeyle aynı kavramlarla nitelenebilen çağdaş ideolojilerin hukuku olarak algılanmakta³⁷ ve salt akıl aracılığı ile ya da bilimsel yöntemlerle kavranabileceği/hayata geçirilebileceği/geliştirilebileceği öngörülmektedir. Çağdaş kanun koyucular ve hukuk teorisyenlerinin pek çoğu da, olması gereken ya da ideal hukuktan, ideal ve soyut adalet değerine uygunluğu değil, onu bilimsel açıdan öngörülebilir ve tahmin edilebilir bir gelecek yönünde idealize etmeyi, yani aslında, belirli kapsayıcı bir ideolojinin tüm gereklerine uygun hale getirmeyi anlamaktadır. Bunun bir adım daha ötesinde ise, neredeyse bütün aydın zihinler tarafından hukukla toplumun ideal tarzda yeniden şekillendirilebileceğine, bu yapılırken de çağdaş insan düşüncesinin geliştirdiği belirli rasyonel düşüncelerin (örneğin, insan hakları, demokrasi, hukuk devleti) izinden yürünmesinin kaçınılmaz olduğunu samimiyetle inanılmakta, adeta iman edilmektedir.³⁸

Bugün yaşayan hukuk ise demokratik toplumlarda en iyi ihtimalle, sivil itaatsizlik eylemleri görünümünde ortaya çıksa da daha ziyade, geleneksel değerlerin çağdaş değerlerle çatışma potansiyelinden doğmaktadır. Bugünün toplumlarının en temel toplumsal düzen aracı olan pozitif hukukun, çoğunlukla irrasyonel geleneklere (dinler, örfler, töre vb.) karşı rasyonel çağdaş değerleri temsil ettiği varsayımından yola çıkıldığında ise yaşayan hukuk, illegalite olarak ilan edilmiş gelenekçi bir olgusalığın adı olmanın ötesinde bir anlam ifade etmemektedir. Yaşayan hukuku diğer ikisinden ayıran en önemli özelliği, spontane biçimde oluşması, çeliştiği

(37) Bu konuda teorik tartışmalar için bkz. Halpin (2008), s. 9-10.

(38) Bu yönde önemli örnek bir teorik çalışma için bkz. Frederic Bastiat, *Hukuk, Çeviren Yıldırım Arsan*, LDT Yayınları, Ankara 1997 (Bu çalışmanın orijinal ilk yayın tarihi 1850'dir).

zamanlarda bile, pozitif hukuka ve hatta ideal hukuk fikirlerine rağmen varlığını sürdürebilmesidir. Ancak çağdaş çoğulcu bir toplumda bu varoluş biçimi, hukuku, siyasal manipülasyonlara çok elverişli hale getirdiği ve "mahalle baskısı" oluşumunda etkin bir araca dönüştürebileceği ve bunun da toplumsal bir kaosa yol açma potansiyeli taşıması bakımından fazla destek ve onay bulmamaktadır.³⁹

Bütün bu kavramsal indirgeme, çağdaş toplumların tarihsel/sosyolojik/ antropolojik bir analizi ile birleştirildiğinde, her ne kadar şikâyet etssek de, dünyanın geldiği geri dönüşü olmayan noktada, toplumsal düzen işlevi ve adaletin gerçekleştirilmesi amacıyla hizmet etmek üzere insan iradesi ürünü olarak olan hukuka mahkûm olduğumuzu gözlemliyoruz. Peki, olan hukuku, olduğu gibi bırakarak, yani siyasetin, daha doğrusu ideolojilerin bir aracı olarak toplumlara şekil verme işlevini yerine getiren normatif zorlayıcılığa sahip kurallar olarak algılamayı sürdürerek, gerçek anlamda bir toplumsal adalet arayışında başarılı olabileme ya da daha şöhretli ifade biçimiyle bir hukuk devletini gerçekleştirebilme şansımız var mıdır? Bu soruya, dünyanın hâlihazırda içinde bulunduğu koşullara, yakın ve uzak gelecekte insanlığın gerçekleştirmeyi arzuladığı sosyal-siyasal hedeflere bakarak olumlu bir cevap verebilmek mümkün görünmüyor. Bugünün

hukuku, yukarıda da işaret edildiği gibi ya doğrudan doğruya belirli bir ideolojinin güdümünde yapılmakta ya da hâkim ideolojilerin çatışma potansiyelinden yani pratik sosyal-siyasal çatışmalardan doğmaktadır. Oysa yüzyıllardır hukuk, insan vicdanlarında nitelik itibarıyla çatışmaların değil, uzlaşmaların aracı, gücünün tahakküm vasıtası değil, itaati hakka dönüştürmenin tinsel dinamiği olarak yer etmiş; güçsüzün, zayıfın, haksızlığa uğrayanın haklarını teslim etmenin güvencesi olarak algılanmıştır.

Şu halde, mevcut durumda yapılması gereken en doğru şey hukuku, gerçek işlev ve amacına uygun biçimde yeniden kurgulamak, onu toplumdaki en üstün iktidar⁴⁰ haline getirirken tamamen ideoloji dışı bir konuma yerleştirebilmek gibi görünmektedir. Bununla birlikte, ifade edildiği gibi, günümüz toplumların siyasi, ekonomik ve hukuksal yapılan bütünüyle ideolojik çatışmalar tarafından şekillenmektedir. Hukuk devleti kavramı bile ideolojik bir üründür.⁴¹ Dolayısıyla hukuku bu çatışmaların dışında bir yerlerde yapabilme imkânı olmadığına göre, ister istemez hukuka da ideolojik bir konum tayin etmek gerekecektir. Bir ideolojik konumun hukuka sağlayacağı en önemli avantaj, ideolojilerin hukukları dışında ve kendi (hukuk) ideolojisi doğrultusunda bir normatif düzen kurgulayabilme imkânı ve böyle-

(39) Bir ülkede Bakanlık, Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı yapmış kişilerden birinin "Anayasa bir kere delinmekle bir şey olmaz", diğerinin "Devletin yüksek menfaatleri icap ettiği zaman devlet rutin dışına çıkabilir" demiş olmasına karşılık, aynı ülkenin önde gelen sosyolog bilim adamının "mahalle baskısı" vurgusu, en ünlü hukukçularının "367" yorumları bu konudaki gerilim potansiyelini göstermek açısından oldukça manidar örneklerdir.

(40) Hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü ilkeleri gereği olarak.

(41) Hukuk devleti kavramını açıkça "siyasal bir ideal" olarak nitelendiren bir derleme için bkz. Ali Rıza Çoban / Bilal Canatan / Adnan Küçük (Editörler), Hukuk Devleti: Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal, Adres Yayınları, Ankara 2008; Ökçesiz, hukuk devleti kavramının tarihsel gelişimi sürecinde ideolojik oluşuna, liberal temellerine yöneltilen eleştiriler ve sosyal sorunların getirdiği zorunluluklar sonucunda biçimsel-liberal bir hukuk devleti olmaktan, içeriksel-sosyal hukuk bir devletine dönüşme eğilimi takip ettiği vurgu yapıldıktan sonra onu gerçek anlamda "hukuksal" bir zemine yerleştirmeye gayret etmektedir. Bkz. Hayrettin Ökçesiz, "Hukuk Devleti", Hayrettin Ökçesiz (Editör) Hukuk Devleti, İstanbul 1998 içinde s. 17-24; Özcan (2008), s. 200 - 222.

ikle ideolojilerin dayattığı toplumsal iyi modelleriyle rekabet edebilme yeteneği olacaktır.

Burada ana çizgilerle kabaca vurgulamaya çalıştığımız bu yaklaşım, özü itibarıyla hukukun, insan eliyle yapılan normlar olduğu kabulünü içermekle birlikte, onun bir toplum mühendisliği aracı olmadığı tezi üzerine bina edilmektedir. Çünkü ancak böyle algılandığında, hukukun, toplumu belirli bir toplumsal iyi çerçevesinde yeniden inşa etmek isteyen herhangi bir ideoloji görünümünden kurtulabileceği, yine bu sayede, çağdaş toplumlarda adına hukuk denilen normların hukuksallık niteliğinin sorgulanır olmaktan çıkacağı ve olan, olması gereken ve yaşayan hukuk arasındaki mevcut mesafenin gittikçe daralacağı ileri sürülebilir.

HANGİSİ ELZEM:

HUKUK MU? İDEOLOJİ Mİ?

Günümüz toplumlarında, eğer hukukun ideolojilerin hizmetinde olmasından, siyasetin hukuka müdahalesinden haklı olarak yakınıyorsak, nihai aşamada şu soruyu cevaplamalıyız: Hukuk mu yoksa ideolojiler mi çağdaş çoğulcu toplum gerçekliği açısından vazgeçilmez değere sahiptir? Mademki tek bir dünya var ve mademki, siyasetçisinden aydınına, sıradan insandan radikal eylemcisine hemen herkes, sınırlar arkasında ya da sınırları kaldırarak, barış içinde birlikte yaşamının değerine vurgu yapmaktadır, şu halde bunu sağlayacak en elverişli aracın hangisi olduğunu araştırmak elzemdir: Hukuk mu? İdeoloji mi?

Sorun, nesnel ve gerçekçi bir bakış açısından analitik tarzda ele alındığında,

bugün, içinde yaşadığımız çok kültürlü toplumlar açısından, barışçı birlikteliğin garantisi olmak adına iyi bir siyasal ideolojiye değil, iyi ya da kötü, ama kendi ideolojisi olan bir hukuka ihtiyaç duyulduğu konusunda hemfikir olabilmek hiç de zor ve şaşırtıcı olmayacaktır. Zira çok sayıdaki, çatışan ve birbirlerini indirgemez ideolojinin bölünerek sürekli çoğalabildikleri bir dünyada⁴² tek bir ideolojinin hâkimiyetini savunmak ve bunu hukuk aracılığıyla hayata geçirmeye çalışmak, bu ideoloji, kolektivist ya da bireyci, eşitlikçi ya da özgürlükçü olsun, uzlaşmacı ve barışçı değil, çatışmacı ve dayatmacı bir hukuk anlayışına yol açacaktır. Kaldı ki ideoloji üzerine bina edilmiş sosyal-siyasal yapılanmaların tarihsel başarısızlıkları da ortadadır. Şu an tartışmakta olduğumuz sorunu ortaya çıkaran da zaten çağdaş toplumlarda siyasal hayatın bütünüyle ideolojik çatışmalar etrafında şekillenmekte bulunması değil midir?

Son birkaç yüz yıldır, demokratik toplumlarda hukukun oluşturulmasında yetkili olan parlamentolarda çoğunluğa sahip siyasal iktidarların kendi ideolojisini hâkim kılmaya elverişli hukuk normlarına yürürlük kazandırma gayreti içerisinde olması, pek çok rasyonel gerekçeyle (örneğin, milli irade, halk egemenliği, güçler ayrılığı, seçmen beklentisi, istikrar vs) gayet makul ve anlaşılır olarak gösterilebilmekte / kabul lenilmektedir.⁴³ Bununla birlikte, artık hepimiz iyi biliyoruz ki en gelişmiş demokratik toplumlarda bile yasama faaliyetinin arkasında gerçek anlamda bir milli iradenin varlığından, halkın egemen olduğundan, hatta dahası seçmenlerin iradesinin tam olarak tecelli

(42) Dimitriu (1981), s. 70. Bu gerçek bizim ülkemizdeki hâkim ideoloji sayısı ile bunları temsil eden siyasal parti sayısı arasındaki korelasyona bakarak kolayca anlaşılabilir.

(43) Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz., Stig Jørgensen, Hukuk ve Toplum, Çevirenler: Ülker Yükselbaba - Nazime Beysan, Donkiçot Yayınları, İstanbul 2001, s. 51-56.

ottığından veyahut da tam bir temsil kabiliyetinin varlığından söz edebilmek çok mümkün görünmemektedir. Özetle bugün hukuk, ya çok açık ve görünür olarak belirli resmi ideolojinin emrinde ya da iktidar ideolojisine göre şekil alan, ancak her halükarda, toplumsal beklentileri karşılamak anlamında düzenleyicilik işlevine sahip olmaktan ziyade dayatmacı ve inşa edici bir siyasal araç, karar ve uygulamalar görünümünde karşımıza çıkmaktadır.

İDEOLOJİLERİN HUKUKUNA KARŞI HUKUK İDEOLOJİSİ

Belirtildiği gibi, çağdaş toplumlar da hukuk çoğu zaman ideolojilerin sözcülüğünü üstlenmiş bir görüntü sergilemekte, gerçek anlamda hukuksal beklentilere karşılık vermekten uzak bulunmaktadır. Toplumsal adalet beklentilerine cevap veremeyen bir hukukun, her ne kadar belirli bir sosyal-siyasal düzen inşa etmiş görünc de hukuksal düzenleyicilik işlevini (hukuksallığını) tam anlamıyla karşılayabildiğini varsaymak basit bir yanılgıdan ibaret değilse, çok büyük bir aldatmacadır.

Bugün hukukun kaçınılmaz olarak insan eliyle yapılması zorunluluğu ve ayrıca yapılan hukukun uygulanabilirliğini temin maksadıyla toplum üyelerini ikna etmek üzere gerekçelendirilmesi ihtiyacı, ister istemez onu ideolojilerle ortak bir zemine kaydırmaktadır. Hukuk normları, bir taraftan rasyonel düşünce ürünü olmak, diğer taraftan kapsayıcı bir toplumsal düzeni kurgulamak bakımından niteliği itibarıyla ideolojilerle paralellik göstermekte, en azından epistemolojik anlamda ideolojik bir toplumsal düzen kurgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern toplumlar açısından bundan başka bir alternatif bulunduğu söyleyebilmek de zordur. Zira çoğulcu toplum gerçekliği, hukukun tek bir ide-

olojinin değerleri üzerine inşa edilmesi gerektiğini gösterdiği gibi onu tek başına, belirli kültüre ait normlardan, din, ahlak, örf-adet ve törelerden çıkarılamayacağını anlamamıza da hizmet etmektedir. Özetle çağdaş çoğulcu bir toplumda hukuku, ister istemez bir ideoloji olarak, diğer tüm ideolojilerin dışında ama onları da gözetken bir ideoloji olarak inşa etmek bir zorunluluktur. Israrla tekrar vurgulamak gerekir ki, bu zorunluluk hukukun herhangi bir ideoloji gibi, yani iyi toplum projesi olarak anlaşılmasını gerektirmez. Buradaki zorunluluk, "ideolojilere özgü bir hukuk değil, hukuka özgü bir ideoloji nasıl olmalıdır?" sorusunu gündeme taşımaktadır. Sorunu böyle algıladığımızda, hukuku, ideolojilerin hayata geçirilmesinin bir aracı ya da ideolojileri, hukuku topluma benimsetmenin, meşrulaştırmanın tinsel (akıl, inanç ve değerler) boyutu olarak görmekten vazgeçerek, mevcut sosyal, siyasal ve kültürel koşullar çerçevesinde gerçek amaç ve işlevlerine uygun tarzda nasıl bir hukuk anlayışı geliştirilmelidir sorusuna odaklanmak gerekmektedir.

Bu sorun ister istemez bizi başladığımız noktaya geri götürmekte, çağdaş toplum realitesi ile birlikte gelişen hukuk ve ideoloji anlayışlarını göz ardı etmesizin realist bir çözüm arayışına zorlamaktadır. Madem bugün hukuk siyaset aracılığı ile yapılmakta ve madem ideolojiler hukukun ve dolayısıyla toplumsal düzenin şekillenmesinde çok önemli bir fonksiyon icra etmektedir; şu halde ideolojik bir hukuk düzeni inşa etmek yerine, hukuksal bir (ideolojiler) düzeni inşa etmek üzere bu ilişkiden nasıl faydalanılabileceğini sorgulamak gerekir.

Kanımcı, "hukuk ne olmalıdır?" sorusuna bugünün şartlarında ideoloji kavramının ilk anlamı çerçevesinde bir

cevap vermek, onu fikir-bilim anlamına uygun bir tarzda tanımlamak en doğru değilse de, en elverişli ve realist yaklaşım olacaktır. Hâlbuki bu ontolojik soruyu, aynı zamanda "nasıl olmalıdır?" tarzındaki teleolojik soruyla da birleştirerek felsefi bir zeminde hakikat ölçütü çerçevesinde cevaplayabilmek daha doğru ve ideal bir yaklaşım olarak görülebilir. Ancak ne var ki çağımızda, bırakalım sıradan insanları, entelektüeller arasında bile (önemli ölçüde ideolojilerin çarpıtmaları yüzünden) felsefeyi bütünüyle boş bir çaba sayanların sayısı, onun değerine inananların sayısından çok fazla olduğu için, ister istemez, hukuku herkesçe kavranabilir, kolay gerçekleştirilebilir bir düzleme yerleştirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bir başka söyleyişle, hukukun ve adaletin ne olduğuna, olması gerektiğine dair, salt metafiziksel gerekçelendirme ve temellendirmeler önermek suretiyle onu sadece hayal edilebilir ideal bir metafor haline dönüştürmek yerine, aynı zamanda, en azından mevcut koşullar (ideolojik ve kültürel çatışmalar) içerisinde dahi öngörülebilir ve gerçekleştirilebilir adil bir toplum kurgulaması olarak sunmak, yani siyasi / ideolojik / pragmatist bir yaklaşımla belirlemeye çalışmak çok daha realist bir yaklaşım olacaktır. Kısacası, bugün insanları belli tek bir dine, ideolojiye ya da felsefi doktrine inandırmak ya da dünyanın geleceğinde mucizevi olarak böyle bir gelişmenin kendiliğinden gerçekleşeceğini varsaymak mümkün olmadığına göre, çağdaş hukuk kaçınılmaz olarak hem dünyevi hem de rasyonel bir zemin üzerinde inşa edilecektir. Zira insanların ona itaat etmesini beklemek ancak itaat etmenin hem kendileri, hem de içinde yaşadıkları

toplum için "iyi, doğru ve gerekli" olduğuna ikna edilmeleri ya da olmaları ile mümkündür. Bu ise bugüne kadar ideolojilerin hazır şabloncu cevaplarına başvurarak gerçekleştirilmiştir. Günümüzde ise, belki yine ideolojilere başvurarak ama özü itibarıyla ancak demokrasi içerisinde bütünleştirilmiş bir bilim ve siyaset anlayışı çerçevesinde başarılabilir. Yani, hukukun bir ideoloji olarak inşa edilecek olmasından, içeriğinin de zorunlu olarak kurgusal ve inşa edici olduğu anlamını çıkarmamak gerekir.⁴⁴ Kanımcı hukuk, mevcut kurgusal ideolojiler, metafizik ve dinsel inanışların düzenleri ve adalet anlayışları dışında kendine özgü yepyeni bir adalet anlayışı ve toplum düzeni inşa etmeye kalkışmak zorunda değildir. Zira zaten son yüzyıllarda bu yönde bir role soyunmuş olması, hukuku bugün karşı karşıya kaldığı ideolojik suçlaması hatta aşığılamasına maruz bırakan temel faktör olmuştur. Bu yüzden hukuk, kendine ait bir toplumsal iyi modeli geliştirmeye kalkışmaması gerektiği gibi, mevcut herhangi tek bir ideolojik ya da dinsel adalet anlayışını da benimsememeli, sadece bu adalet anlayışlarından yola çıkarak, üzerinde uzlaşılabilir nitelikte görülebilir ideal bir adalet anlayışını gerçekleştirme gayreti içerisinde olmalıdır. Çağdaş toplumlarda hukuk siyaseti bu hedefe yönelmeli, hukuk ideolojisi ise bu adalet anlayışının içeriği olarak saptanmalıdır.

Görüldüğü üzere, bu çerçevede hukuk ideolojisinin ne olacağı kavramsal açıdan gayet açık ve nettir: Verili bir toplumdaki tarihsel, sosyolojik, siyasal, ekonomik ve kültürel koşullarda üzerinde uzlaşılabilir adalet idesi bilimi (yani, ideolojisi). Fakat bu noktada haklı olarak denilebilir ki, sorun zaten adaletin

(44) Özcan'ın işaret ettiği gibi hukuk ideolojisi, "politik ideolojilerin partizanlarından farklı olarak toplumu bütünleştirmeyi hedefler, temel hedef düzeni sürdürmek olduğu için, pragmatik uzlaşmayı arzulayan ve status quo zemininde barış yanlısı bir sistemdir." Özcan (2007), s. 138.

ne olduğunun belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Ve bu hala, hem genel felsefenin, hem de hukuk ve siyaset felsefesinin en çözümsüz sorunu olmayı sürdürmektedir.⁴⁵ Dahası, günümüzde bu sorunun pratik/pragmatik cevabı da özellikle ideolojilerin tekelinde bulunmakta, ya birey özgürlüğü temelinde bir liberal adalet teorisi, ya eşitliği temel değer sayan Marksist adalet anlayışı ya da farklı kültürel toplulukların özzerkliliğine dayalı komüniteryan adalet teorisi yahut da milliyetçi, muhafazakar, gelenekçi vs. adalet teorilerinden söz edilmektedir. Peki, bu ideolojik adalet anlayışlarına karşılık "hukuk ideolojisi olarak adalet" ne olacaktır? Nasıl olacaktır? Ne olacaktır sorusuna cevabı sonuç cümlelerinde vermeye çalışacağım ama nasıl olacaktır sorusunun cevabı çok açık: Diğer tüm ideolojilerle rekabet ederek... Zira hukuku da bir ideoloji olarak inşa edersek, mantıksal bakımdan kendisi dışında herhangi başka bir ideolojinin aracı olmasına imkân kalmayacak, ister istemez doğrudan doğruya kendisini gerçekleştirmeye girişecektir.

SONUÇ

Anlaşılabileceği üzere başlıktaki soruya verilmesi gerektiği düşünülen cevap açık ve nettir: Hukuk ideolojisi... Buraya kadar yapılan tartışmalar göstermiş olmalıdır ki hukukun, gerçek işlev ve amaçlarını yerine getirebilmek için, başka ideolojilerin aracı olmaktan sıyrılarak kendisine ait bir hukuk ideolojisi kurgulaması kaçınılmazdır. Ancak bu ideoloji, ulus-devlet siyasetinden yola çıkarak, aslında bütünüyle kutsanmış devletin garantisi olacak şekilde tasarlanmış, belirli bir ideolojiyi veya dünya görüşünü yücelten, parlatılmış bir takım kavramlarla (örn. hukukun üstünlüğü, hukuk devleti, birey hak ve özgürlükleri

gibi) kuşatılmış / sınırlanmış bir söylemden ibaret olmamalıdır. Hukukun ideolojisi, iyi toplum tasarımıdan ziyade iyi ya da kötü, zengin ya da fakir ama kesinlikle adil bir toplum tasarımına yönelik olmalıdır. Ancak, böyle bir hukuk sayesinde Amerikalıların, yerli Kızılderili halka karşı uyguladığı zulmün haksızlığı anlaşılabilir. Ancak böyle bir hukuk sayesinde sömürgeciliğin hukuk tarafından korunması ve sürdürülmesine imkân bulunmaz. Ancak böyle bir hukuk sayesinde süper güçlerin, diledikleri zaman dünyanın diledikleri yerine müdahale edebilmelerini meşrulaştırmak imkânı zorlaşır.

Bu anlamda hukuk ideolojisini, daha önce de vurgulandığı gibi mevcut ideolojilerin herhangi birinin hukuk ve adalet anlayışından yola çıkarak oluşturmaya kalkışmak, diğer ideolojik bakış açılarını dışlamak, temsil ettikleri toplum kesimleriyle çatışma potansiyeli olan bir hukuk sistemine vücut vermenin ötesinde bir anlam taşımaz. Ancak tabii ki belirli bir toplumda hukuksal düzeni kurmak ve adalet amacını gerçekleştirmek isteyen bir hukuk ideolojisinin o toplumdaki mevcut ideoloji, dinsel inanış ve / veya geleneksel yaşam modellerinden herhangi birisini dışlaması da söz konusu olamaz. Şu halde yapılması gereken nedir? Yapılması gereken hukuk ideolojisi belirlenirken, dayatmacı, çatışmacı, gerginliğe yol açacak siyasal süreçlerden arınarak, süreci başından sonuna demokratikleştirmek, böylelikle hukuku toplumsal barışın, çoğulculuğun, uzlaşmacılığın aracı haline getirmektir. Bu çerçevede onu, hem herkesin hukuk beklentileri ve adalet anlayışları ile örtüşebilir nitelikte yapmaya çalışırken, hem de tek başına herhangi bir kimseye, zümreye, düşünceye, inanca, ideolojiye, toplumsal

yaşam pratiğine ait normlardan ibaretmiş gibi algılanabilir olmaktan çıkarmak gerekmektedir.

Pratik olarak bunu yapmanın tek yolu demokrasiye işlerlik kazandırmaktan geçmektedir. Hukuksal düzenleme gerektiren bütün toplumsal sorunları ilgili herkesin özgür ve barışçıl bir zeminde tartışması, hukukun her defasında bu tartışmalar ve müzakereler sonrasında bir uzlaşma metni olarak yapılması biçimindeki bir anlayışın yerleştirilmesi uygun olacaktır. Hukukun yapılmasında, siyasetçiler, bilim adamları ve hukuk uzmanlarının yanı sıra, hatta çok daha önemli olarak ona muhatap olacak toplum kesimlerinin katılımı mutlaka sağlanmalı, üzerinde geniş bir uzlaşma sağlanmayan metinlerin yasalaştırılmasından mutlaka kaçınılmalıdır. Özellikle temel nitelikli yasaların yapılması, değiştirilmeleri asla reformcu bir yaklaşımla, süratli biçimde yapılmalı zamana yayılarak uzun bir tartışma ve test sürecinden geçirilerek hayata geçirilmeye çalışılmalıdır. Sadece yapımı aşaması değil uygulanması sürecinde hukukun her defasında bu tür bir yaklaşımla yeniden oluşturulabilmesine imkân verecek tarzda düzenlenmesi gerekir. Zira her bir hukuksal uyumsuzluk, her bir müstakil dava gerek toplumsal düzenin istikrarlı biçimde sürdürülebilirliği açısından gerekse toplum vicdanı ve tarafların adalet duyguları bakımından her seferinde başlı başına yeniden tasarlanmış bir adalet anlayışını gerektirebilir.

Bütün bu beklentilerin bugünkü temsili demokrasi anlayışı çerçevesinde gerçekleştirilebilmesi ihtimali zayıf

görünmektedir. Zaten bu gerçek, uzun zamandır gerçek anlamda demokrasi savunucularını rahatsız ettiği içindir ki, son yıllarda hızlı bir biçimde hukukun üstünlüğü kavramının yanına, yönetime katılma, yerinden yönetim, bilgi edinme hakkı gibi kavramlar, e-devlet, online başvuru ve cevap sistemi uygulamalar eklenmek suretiyle yönetilenlerin kamusal siyasetin, dolayısıyla hukuksal norm ve kararların oluşumuna giderek daha fazla katılmalarına zemin oluşturulmaya çalışılmaktadır. Ülkemizdeki sivil anayasa yapılması söylemi ve çabası da bu istek ve beklentiye karşılık gelmekle birlikte, henüz başarılı olabileceği bir ortam oluşturulabilmiş değildir. Çünkü ülkemizde hukuk yapımı hala çağdaş batılı temel ölçütler, örneğin Avrupa Birliği'ne üyelik süreci çerçevesinde Kopenhag kriterleri rehberliğinde gerçekleştirilmektedir. Kısacası hukuk sistemimiz üzerinde maalesef hala katı bir ideolojik yaklaşım egemendir. Toplumsal beklentiler, toplum üyelerinin zihninde, vicdanında yankı bulan hak, hukuk, adalet anlayışları yerine, çağın gerekleri, çağdaş ve gelişmiş toplumlarda geçerlilik taşıyan insan hakları, hukuk devleti ve ideolojik adalet anlayışları, uluslararası anlaşmalar, ekonomik ilişkiler vs. hukukun yapımındaki hala en etkin faktörler olmayı sürdürmektedir.

(45) Aduan Güriz, "Adalet Kavramı", Prof. Dr. Jale Akipek'e Armağan, Konya 1991 içinde, s. 59.